

The Effects of Natural Events on Southern-Iran trade in the Second Half of Naser al-Din Shah's Government Based on the Data of Administrative Offices of the British-Indian Government (1873-1895)

Seyed Reza Altaha¹

M.Sc. in History, University of Tehran

Yaser Qazvini Haeri

Assistant Professor of History University of Tehran

Received: March, 14, 2019; Accepted: June, 14, 2020

(pp. 1-19)

Abstract

Due to geographical, climatic, and natural conditions, the Persian Gulf trade has been lively in all historical periods. But the lack of complete and reliable statistics before Naser al-Din Shah Qajar's period (1831-1896) makes it difficult to speculate about the position of the Persian Gulf ports in southern-Iran trade. The data of the British-Indian Government administrative offices registered during Naser al-Din Shah Qajar's period provides an opportunity to study the details of the Persian Gulf trade ports. Surely such statistics can help us examine the factors affecting the trade of Southern-Iran. The factors mentioned in Persian sources are natural events. Considering that Persian sources have a brief discussion of natural events, we can only understand the magnitude and extent of the effects of natural events through the political reports and the reports of secret reporters in the south. The information of administrative offices makes it possible to explore the impact of natural events on the Southern-Iran trade. Accordingly, the present study tries to investigate the effects of natural factors on the trading of Iranian ports in the Persian Gulf on the basis of these statistic reports. It tries to provide a qualitative analysis of the effects of natural events on imports and exports of southern Iran. It shows that natural events, especially wheat prices, had a significant impact on the trade of southern Iran.

Keywords: British-Indian government trading, Administrative statistics, Natural events, Eastern-India Companies, Naser al-Din Shah Qajar, Persian Gulf trade.

1. Email of Author: aletahasr@yahoo.com

تأثیر رویدادهای طبیعی بر تجارت جنوب ایران در نیمه دوم حکومت ناصرالدین شاه، براساس آمار دفاتر نمایندگی مقیم حکومت هند بریتانیا (۱۸۷۳/۱۸۹۵-۱۳۱۲/۱۳۹۰)

سیدرضا آل طه^۱

دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه تهران

یاسر قزوینی حائری

استادیار تاریخ دانشگاه تهران

(از ص ۱ تا ص ۱۹)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۲۵

علمی- پژوهشی

چکیده

تجارت خلیج فارس در تمام ادوار تاریخی به علت شرایط خاص جغرافیایی، اقلیمی، طبیعی همواره در جریان بوده است. ولی عدم وجود آمار کامل و مطمئن قبل از دوره ناصری هرگونه گمانه‌زنی در مورد جایگاه بنادر خلیج فارس در تجارت ایران را با مشکل مواجه می‌کند. وجود آمار نمایندگی‌های مقیم حکومت هند بریتانیا که در خلال دوره ناصری ثبت گردیده است، امکان مطالعه جزئیات تجارت بنادر خلیج فارس را مهیا می‌کند. مطمئناً انتشار چنین آماری توانایی بررسی عوامل مؤثر بر تجارت جنوب ایران را به دست خواهد داد. با توجه به اینکه عمده محصولات تجاری در دوره قاجار مربوط به محصولات کشاورزی می‌باشد، بر همین اساس رویدادها و بلایای طبیعی که در عمل‌آوری محصولات کشاورزی دخیل هستند به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر بر تجارت ایران مطرح می‌شود. وجود آمارهای نمایندگی مقیم امکان بررسی تأثیر رویدادهای طبیعی بر تجارت جنوب ایران را ممکن می‌سازد. بر همین اساس پژوهش حاضر سعی در بررسی تأثیر عوامل طبیعی بر تجارت بنادر ایرانی در خلیج فارس بر اساس گزارش‌ها و آمار نمایندگی مقیم را دارد. این پژوهش بر آن است تا با استفاده از آمارهای کمی، تحلیلی کیفی از میزان تأثیر رویدادهای طبیعی بر واردات و صادرات جنوب ایران ارائه نماید. نتیجه‌ای که پژوهش به آن دست یافته است نشان می‌دهد که رویدادهای طبیعی مخصوصاً کمبود بارش تأثیر قابل توجهی در تجارت جنوب ایران داشته است.

واژه‌های کلیدی: تجارت حکومت هند بریتانیا، آمار نمایندگی مقیم، قحطی، رویدادهای طبیعی،

گرانی گندم، تجارت جنوب ایران، تجارت بنادر خلیج فارس.

۱. مقدمه

تجارت در زندگی اجتماعی ساکنین بنادر خلیج فارس از تأثیر به‌سزایی برخوردار بوده است. وجود وضعیت خاص جغرافیایی و اقلیمی و قرارگیری در کنار دریای آزاد باعث شده تا ساکنین حاشیه خلیج فارس جهت رفع نیازهای خود از گذشته‌های دور تا به امروز، تجارت را جزئی از حیات روزمره خود تلقی کنند. زندگی اکثر مردم جنوب ایران در دوره قاجار نیز مثل سایر دوره‌های تاریخی از تجارت و صید تأمین می‌شده است. بخش عمده‌ای از اقتصاد ایران در دوره قاجار به‌مبته بر تولیدات و تجارت کشاورزی بوده و از آنجایی که بیشتر مناطق ایران در نواحی گرم و خشک و کم بارش قرار داشته‌اند به‌نظر می‌رسد میزان بارندگی در عمل‌آوری و کمیت و کیفیت تولیدات کشاورزی بسیار مؤثر بوده است. اکثر پژوهش‌هایی که درباره تجارت در دوره قاجار انجام شده بیشتر رویکردی توصیفی داشته و در قالب بررسی اقتصاد ایران صورت پذیرفته است. در این پژوهش‌ها از مطالعه موردی تجارت خلیج فارس و عوامل تأثیرگذار بر آن کمتر سخن رفته است. موضوع موردتوجه این پژوهش میزان تأثیر رویدادهای طبیعی بر تجارت مناطق جنوبی است. برای بررسی این امر نیاز به دو نوع داده‌های تاریخی است: ۱. آگاهی از وضعیت طبیعی و به‌تناسب آن عمل‌آوری محصولات کشاورزی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای ۲. نیازمندی به آمار کامل و جامع برای آگاهی از وضعیت تجارت جنوب ایران، که با توجه به فقدان آمار و اطلاعات منابع فارسی، وجود آمار نمایندگی‌های مقیم حکومت هند بریتانیا امکان آگاهی از تجارت جنوب ایران را به دست می‌دهد؛ و از همین رو پژوهش حاضر مبتنی بر آمار نمایندگی‌های مقیم حکومت هند بریتانیا می‌باشد. سابقه حضور بریتانیا در خلیج فارس به قرن شانزدهم میلادی برمی‌گردد. از قرن شانزدهم میلادی کمپانی هند شرقی بریتانیا (The British East India Company) و از اواسط نیمه قرن نوزدهم حکومت هند بریتانیا (British Raj) نقش پررنگی در تجارت جنوب ایران داشته و با ایجاد دفاتر نمایندگی در مناطق جنوبی ایران بیش‌ازپیش اقدام به ضبط و ثبت رویدادهای تجاری در قالب آمارنامه‌های ماهیانه و سالیانه نموده است. آمار و گزارش‌های همین نمایندگی‌ها در جنوب ایران منبعی مهم برای تاریخ تجارت جنوب ایران قاجاری می‌باشد. اولین آمار مرتب و جامع درباره تجارت دولت هند بریتانیا در نواحی جنوبی ایران در سال ۱۸۷۳/۱۲۹۰ با استفاده از گزارش‌های همین نمایندگی‌های مقیم تنظیم شد و سپس با تغییراتی تا سال

۱۳۲۲/۱۹۰۵ ادامه یافت. انتشار عمومی این آمار و گزارش‌ها به صورت کتاب در سال ۱۹۸۶ صورت پذیرفت.^۱ این مقاله در پی آن است با استفاده از آمار مزبور به این پرسش پاسخ دهد که «در دوره بیست‌وسه‌ساله پایانی حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۲۹۰-۱۳۱۲) رویدادهای طبیعی تا چه اندازه بر حجم و کمیت تجارت خلیج فارس مؤثر بوده است؟»

۲. معرفی دفاتر آماری حکومت هند بریتانیا

پس از واگذاری اداره حکومت هند از کمپانی هند شرقی به نایب‌السلطنه هندوستان، نیاز به جمع‌آوری اطلاعات و مضبوط کردن آن احساس شد. قبل از این دوره، اطلاعات موجود بیشتر کیفی و توصیف وضعیت و موقعیت‌های گوناگون بود و گزارش‌های دوره‌ای وجود نداشت. نیاز به اطلاعات جامع‌تر تجاری درباره تجارت خلیج فارس و همچنین اطلاع دقیق از متصرفات بریتانیا در خلیج فارس، جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های کمی را اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. پیش از آن نمایندگان سیاسی بریتانیا همچون ابوت (K.E. Abbott) و کلنل پلی (Lewis Pelly) در گزارش‌های خود به جنبه‌های تجارت و اقتصاد ایران و خلیج فارس توجه نموده بودند ولی به صورت مرتب و دقیق، تجارت بریتانیا در جنوب ایران که ابتدا توسط کمپانی هند شرقی و سپس توسط دولت هند بریتانیا انجام می‌شد ثبت نمی‌گردید و در صورت نیاز به آمار گمرک خانه‌های کلکته و کراچی (سند) رجوع می‌شد. نمایندگی‌های مقیم حکومت هند بریتانیا در اکثر بنادر خلیج فارس حضور داشتند ولی عمده نمایندگی‌های مهم و قابل‌اعتنا عبارت از نمایندگی‌های چهار بندر: بوشهر، لنگه، بحرین، بندرعباس بوده است. همچنین نمایندگی‌های مقیم در حاشیه جنوبی بنادر خلیج فارس مثل مسقط و سواحل عمان متصل نیز حضور داشتند. آمار تجارت حکومت هند بریتانیا با خلیج فارس و حاشیه شمالی آن توسط نمایندگی‌های مقیم این بنادر از سال ۱۸۷۳/۱۲۹۰ به کلکته و سیملا ارسال می‌شد و در سال بعد در قالب گزارش جهت اطلاع مقامات سیاسی و تجاری در مقیاس بسیار محدود منتشر و در اختیار آنان قرار می‌گرفت.^۱ در سال ۱۴۰۶/۱۹۸۶ این گزارش‌ها انتشار عمومی یافت و نبود آمار و اطلاعات کمی در مورد تجارت خلیج فارس باعث اهمیت آن اطلاعات شد.^۲ موضوع عمده این گزارش‌ها: مسائل سیاسی، اوضاع عمومی، تحولات اجتماعی، بررسی‌های تجاری، ارتباطات کشتیرانی بخار و معمولی و محلی، اوضاع جوی سالانه، گزارشات خاص اقلام تولیدی کشاورزی مثل خرما و مروارید

بوده است که بدون استثنا همراه این گزارشات، آمار تجاری سالانه تجارت حکومت هند بریتانیا به صورت جدول آمده است. از آمارها و گزارش‌های نمایندگی مقیم، آمار مربوط به بنادر ایرانی و گزارش مربوط به مسائل تجاری مورد استفاده این پژوهش بوده است.^۳ به‌طور کلی در ایران دوره ناصری و قبل‌تر، اطلاعات آماری مدون و دوره‌ای وجود ندارد و بیشتر اطلاعات موجود تجاری توصیفی می‌باشد که توسط نمایندگان سیاسی و سیاحان در قالب گزارش‌های سیاسی و سفرنامه‌ها منتشر شده است. با توجه به اینکه انتشار آمار و گزارش‌های نمایندگی‌های مقیم می‌تواند جنبه‌ای از تاریخ تجارت بنادر جنوب ایران باشد و تنها آمار موجود از دوره ناصری است که منتشر شده است به همین دلیل اهمیت این آمار را چندین برابر می‌کند و توانایی درک از تجارت جنوب ایران در دوره ناصری را به دست می‌دهد. البته این آمار منعکس‌کننده آمار کل تجارت خلیج فارس نیست و تنها به تجارت حکومت هند بریتانیا در خلیج فارس محدود می‌باشد ولی با این‌همه می‌توان شرایط و فضای تجاری بنادر جنوب ایران که متأثر از این گزارش‌ها و آمار است را به تجارت با سایر نقاط تعمیم داد.^۴

۳. اقلام تجاری حکومت هند بریتانیا در بنادر ایرانی خلیج فارس

در بررسی آمار دفاتر نمایندگی مقیم، نزدیک به هفتاد قلم کالا در طول بیست‌وسه سال تجارت حکومت هند بریتانیا در بنادر ایرانی مورد تبادل واقع شده است. جهت بررسی تجارت حکومت هند بریتانیا نیاز به جامعه آماری است تا بتوان به‌طور خلاصه و مفید به جوابی برای سؤال پژوهش دست‌یافت. از همین رو عمده اقلامی که سهم زیادی در تجارت بیست‌وسه سال (۱۲۹۰/۱۸۷۳ - ۱۳۱۲/۱۸۹۵) داشته‌اند در جدول یک از روی آمارهای نمایندگی مقیم گزینش شده‌اند (حدود ۹۰٪ تجارت کل بیست‌وسه سال متشکل از این اقلام بوده است). همان‌طور که جدول یک گویای آن است عمده‌ترین کالا در بیست‌وسه سال تجارت حکومت هند مربوط به تجارت مروارید بوده است که نزدیک ۱۹/۵ درصد از تجارت بیست‌وسه سال را به خود اختصاص داده است. در رتبه دوم، تجارت کالاهای کتان قرار دارد که ۱۸/۸ درصد تجارت بیست‌وسه سال مجموع چهار بندر را به خود اختصاص داده است. رتبه سوم مربوط به دادوستد سکه است که چنین به نظر می‌رسد برای تأمین ارزش کالاهای تجاری وارد یا صادر می‌شده است و به احتمال زیاد نباید جزء اقلام تجاری محسوب گردد ولی چون در آمار نمایندگی جزء آمار تجاری سالانه آمده به همین علت در این پژوهش نیز جزء اقلام تجاری قرار گرفته است. چهارمین قلم کالای

دادوستد شده در بیست و سه سال که از ارزش بالایی برخوردار بوده مربوط به تریاک می‌باشد که ۸/۹ درصد تجارت بیست و سه سال بنادر را تشکیل داده است. پس از این اقلام، حبوبات با ۶/۱ درصد قرار دارد. اقلام بعدی که در جدول مشخص است رتبه‌های بعدی اقلام تجارت بنادر بوده است. همان‌طور که در جدول یک آمده است اقلامی که سهم عمده در تجارت بیست و سه سال حکومت هند بریتانیا داشته‌اند را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم نمود: ۱. فراورده‌های حاصل از فعالیت کشاورزی (مواد خام و اولیه) از قبیل کتان خام، حبوبات، تریاک، کالاهای آمادی (روغن زردآرد)، وسمه، خرما، خشکبار، تنباکو که تولید این محصولات ارتباط تنگاتنگ با رویدادهای طبیعی دارد و به تبع آن تجارت این اقلام نیز تحت تأثیر رویدادهای طبیعی است.

۲. گروه اقلام مصرفی (مصنوعات) مثل مروارید، کالاهای کتانی، ریسمان تابیده، سکه، پارچه برزنت، کالاهای پشمی، مواد فلزی که در نگاه اول به نظر می‌رسد ارتباطی با رویدادهای طبیعی نداشته است و تابع صرف عرضه و تقاضا در بازار بوده است.

جدول ۱. تجارت اقلام عمده تجاری در ۲۳ سال (Administration Report, vol 1-4, 1986)							
ردیف	کالا	بوشهر	لنگه	بحرین	بندرعباس	مقدار تجارت کالا از تجارت کل ۲۳ سال (با احتساب سکه)	مقدار تجارت کالا از تجارت کل ۲۳ سال (بدون احتساب سکه)
۱	کالاهای کتانی	۱۱/۲۰	۳/۵۸	۱/۱۲	۲/۹۶	٪۱۸/۸۸	٪۲۲/۱۷
۲	کتان خام	۱/۲۹	۰/۰۳	۰/۱۷	۰/۴۶	٪۱/۹۶	٪۲/۳۰
۳	ریسمان تابیده	۰/۲۰	۰/۱۱	۰/۰۸	۰/۵۳	٪۰/۹۲	٪۱/۰۸
۴	حبوبات	۱/۲۶	۲/۴۷	۲/۳۲	۰/۱۵	٪۶/۲۱	٪۷/۳۰
۵	سکه	۲/۷۹	۸/۱۰	۳/۲۳	۰/۷۲	٪۱۴/۸۷	۰
۶	تریاک	۷/۲۲	۰	۰	۱/۷۵	٪۸/۹۷	٪۱۰/۵۴
۷	مروارید	۰/۰۲	۱۳/۰۶	۶/۴۸	۰/۰۱	٪۱۹/۵۹	٪۲۳/۰۱
۸	مواد قندی	۲/۳۰	۰/۱۱	۰/۰۸	۰/۲۴	٪۲/۷۴	٪۳/۲۲
۹	کالاهای آمادی (روغن زردآرد)	۰/۲۵	۰/۲۹	۰/۲۹	۰/۱۶	٪۱	٪۱/۱۸
۱۰	وسمه	۱/۰۷	۰/۰۱	۰/۲	۰/۳۶	٪۱/۴۶	٪۱/۷۲
۱۱	خرما(خشک، عصارة خرما)	۰/۱۵	۰/۲۹	۰/۵۵	۰/۳۳	٪۱/۳۴	٪۱/۵۸
۱۲	قهوه	۰/۰۶	۰/۴۴	۰/۵۱	۰/۰۱	٪۱/۰۴	٪۱/۲۲

۱۳	پارچه‌های برزنت	۰	۰/۱۴	۰/۱۸	۰	٪۰/۳۳	٪۰/۳۹
۱۴	کالاهای پشمی	۱/۱۱	۰/۴۴	۰/۰۸	۰/۳۰	٪۱/۹۴	٪۲/۲۸
۱۵	پشم	۰/۱۵	۰	۰/۰۳	۰/۵۳	٪۰/۷۲	٪۰/۸۵
۱۶	چای	۰/۷۰	۰/۰۲	۰	۱/۳۹	٪۲/۱۳	٪۲/۵۰
۱۷	خشکبار	۰/۳۳	۰/۱۷	۰/۰۵	۰/۸۶	٪۱/۴۲	٪۱/۶۷
۱۸	مواد فلزی	۱/۹۰	۰/۱۳	۰/۰۸	۰/۲۴	٪۲/۳۶	٪۲/۷۷
۱۹	تنباکو	۰/۵۲	۰/۴۳	۰/۲۶	۰/۰۷	٪۱/۲۹	٪۱/۵۲
۲۰	سهم بنادر از مجموع تجارت ۲۳ سال	۳۲/۵۸	۲۹/۹۰	۱۵/۶۲	۱۱/۱۷	٪۸۹/۲۸	٪۸۷/۴۱

۳-۱. رویداد های طبیعی

سوانح و رویدادهای طبیعی در این پژوهش بیشتر معلول تغییرات حاصل از نزولات جوی و تغییرات شدید آب و هوایی می‌باشد. در منابع فارسی مربوط به جنوب ایران، بعضی از حوادث و بیماری‌ها نتیجه تغییرات آب و هوایی و نزولات جوی تلقی گردیده است. از این قبیل حوادث می‌توان به: بیماری‌های گلودرد، وبا، ناخوشی حیوانات، سرمازدگی میوه‌ها و محصولات کشاورزی، کمبود گندم، سن زدگی غلات اشاره کرد.^۵ در بررسی‌های منابع دوره قاجاری معمولاً هرچند سال یک‌بار به دلیل کاهش نزولات جوی، عمل‌آوری محصولات کشاورزی با مشکل همراه بوده و باعث کمبود گندم و جو می‌شده است.^۶ بعضی از رویدادهای فوق در عصر حاضر متأثر از تغییرات آب و هوایی تلقی نمی‌شود ولی در دوره ناصرالدین‌شاه این قبیل حوادث در ارتباط با تغییرات هوایی و نزولات جوی قلمداد می‌شد. از این قبیل رویدادها می‌توان به سن زدگی گندم اشاره نمود که در منابع فارسی به‌نوعی با تغییرات آب و هوایی در ارتباط است درحالی‌که سن زدگی امروزه، آفتی است که محصولات غلات را به حد چشمگیر کاهش داده و ارتباط چندانی با تغییرات دمایی نداشته و با سم‌پاشی می‌توان این آفت را رفع نمود. با این حال به دلیل اینکه این نوع سوانح در گذشته معلول تغییرات دمایی تلقی می‌شده است در اینجا نیز جزء رویدادهای طبیعی متأثر از تغییرات دمایی و نزولات جوی دسته‌بندی شده است. به‌طور کلی در این پژوهش منظور از سوانح و رویدادهای طبیعی، تغییرات آب و هوایی و میزان نزولات جوی است؛ که باعث کاهش تولید محصولات کشاورزی و در برخی مواقع منجر به قحطی و تلف شدن حیوانات بارکش و آفت به محصولات می‌شود.

عمده رویدادهای طبیعی که در تجارت جنوب ایران مؤثر بوده و با توجه به منابع موجود فارسی گردآوری شده در جدول زیر آمده است.

جدول ۲. رویدادهای طبیعی مؤثر بر تجارت (روزنامه ایران، اکثر شماره‌ها و سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲)		
ردیف	سال	رویداد طبیعی
۱	۱۸۷۸ م/۱۲۹۵ ق	از پاییز ۱۲۹۵/۱۸۷۸ الی پاییز ۱۲۹۷/۱۸۸۰: اخبار نباریدن باران: بحران کمبود گندم و خرابی بخوسات
۲	۱۸۸۲ م/۱۲۹۹ ق	اخبار بارش باران سیل‌آسا و سن خوردگی تریاک: آسیب به زراعت برنج و بدی محصول تریاک
۳	۱۸۸۵ م/۱۳۰۲ ق	بهار ۱۳۰۲/۱۸۸۵ بارش برف و باران شدید زمستان و سرخ زدگی گندم و جو: خرابی باغستان‌ها و بحران کمبود گندم - بهار ۱۳۰۳/۱۸۸۶: سن زدگی گندم و جو: کمبود گندم و خرابی محصول تریاک و مردن الاغ و گاو در بلوکات
۴	۱۸۸۸ م/۱۳۰۵ ق	از ۱۳۰۵/۱۸۸۸ تا ۱۳۰۷/۱۸۹۰: اخبار تغییرات دمایی و تأثیر آن در کاهش و افزایش گاو میزان در کازرون و فسا
۵	۱۸۹۰ م/۱۳۰۷ ق	از ۱۳۰۷/۱۸۹۰ تا ۱۳۱۲/۱۸۹۵ اخبار ملخ و سن زدگی محصولات کشاورزی و در بعضی سال‌ها تریاک: کمبود گندم و جو - سال ۱۳۱۰/۱۸۹۲: بارش شدید باران: خرابی محصول ذرت و شلتوک
۶	۱۸۹۴ م/۱۳۱۱ ق	از ۱۳۱۱/۱۸۹۴ تا ۱۳۱۲/۱۸۹۵ سینه ورم در اسب و گاو و الاغ و قاطر

همان‌طور که در جدول دو آمده است در سال‌های ۱۲۹۵/۱۸۷۸ و ۱۳۰۲/۱۸۸۵ کاهش نزولات جوی و در سال‌های پس از ۱۳۰۷/۱۸۹۰ علاوه از کاهش بارش، بحران هجوم ملخ رخ داده است. با توجه به جدول شماره سه قیمت گندم و نان از منابع فارسی گردآوری شده است؛ که مشاهده می‌شود کاهش تولید گندم و افزایش بهای آن در سال ۱۲۹۵/۱۸۷۸ تا تابستان ۱۲۹۷/۱۸۸۰ ادامه دار بوده است. همچنین کمبود گندم در سال ۱۸۸۵ / ۱۳۰۲ نیز تا بهار ۱۳۰۴/۱۸۸۷ ادامه داشته است. از سال ۱۳۰۷ /۱۸۹۰ تا سال ۱۳۱۲/۱۸۹۵ کمبود تولید گندم در اثر کاهش نزولات و ملخ زدگی محصولات کشاورزی بوده است.

جدول ۳. قیمت گندم و نان در ۲۳ سال آخر سلطنت ناصرالدین شاه در جنوب ایران ^۸ (روزنامه ایران، اکثر شماره‌ها و سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲ و فسایی، ۱۳۶۷ و نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲)				
سال	شیراز (بر اساس واحد من)	فصول	کرمان (بر اساس واحد من)	فصول
۱۲۸۸/۱۸۷۱	(نرخ نان) ۱۶شاهی، ۴۰شاهی(من شیراز)	تابستان پاییز		
۱۲۹۰/۱۸۷۳			۶شاهی(من تبریز)	
۱۲۹۵/۱۸۷۸	۸شاهی(من تبریز-نرخ دولتی)	زمستان		
۱۲۹۶/۱۸۷۹	۱۲شاهی (تمام نرخ‌ها به من تبریز می‌باشد)	تابستان		
۱۲۹۷/۱۸۸۰	۲۰ الی ۱۴ شاهی	بهار تابستان		
۱۲۹۸/۱۸۸۱	(نرخ نان): ۷شاهی	پاییز	۱۰ الی ۹ شاهی	بهار زمستان

	۱۱ شاهی	بهار پاییز	۳/۶ شاهی، ۶ شاهی (تمام نرخها به من تبریز می باشد)	۱۲۹۹/۱۸۸۲
			(نرخ نان) ۶ شاهی	۱۳۰۰/۱۸۸۳
بهار تابستان زمستان	۸/۴ شاهی شاهی ۸، شاهی ۱۰/۶ (تمام نرخها به من تبریز می باشد)	بهار تابستان پاییز	۶الی ۱۲ شاهی، ۱۲ شاهی، (نرخ نان) ۷الی ۶ شاهی	۱۳۰۱/۱۸۸۴
بهار تابستان پاییز زمستان	۱۰/۶ شاهی (من تبریز)، ۱۲ شاهی (من تبریز)، ۱۴ شاهی (من تبریز)، ۱۸ شاهی (من تبریز)	بهار تابستان پاییز زمستان	۸الی ۷ شاهی (من تبریز)، ۱۲ شاهی (من تبریز)، ۱۰ (من تبریز) الی ۱۶ شاهی، ۲۳ شاهی (من تبریز)	۱۳۰۲/۱۸۸۵
بهار تابستان	۲۲ الی ۲۱/۴ (من) تبریز شاهی، ۱۲ شاهی (من) تبریز	بهار تابستان پاییز زمستان	۱۶ شاهی، ۱۳ شاهی، ۱۴ شاهی، ۲۰الی ۲۲ شاهی	۱۳۰۳/۱۸۸۶
		بهار پاییز زمستان	۲۰ شاهی (من تبریز)، ۱۰ شاهی (من تبریز)، ۶ شاهی	۱۳۰۴/۱۸۸۷
بهار	۱۲ شاهی (من تبریز)	بهار تابستان زمستان	۶الی ۷ شاهی، ۵ شاهی (تمام نرخها به من تبریز می باشد)	۱۳۰۵/۱۸۸۸
پاییز	۸ شاهی (من تبریز)	پاییز زمستان	۸ الی ۶ شاهی (سیرجانی) ۶ شاهی (من) تبریز - روزنامه ایران، ۶ شاهی	۱۳۰۶/۱۸۸۹
پاییز	۶ شاهی (من تبریز)	تابستان	۶ الی ۷ شاهی (من تبریز - سیرجانی) ۴ شاهی (روزنامه ایران)	۱۳۰۷/۱۸۹۰
			۱۰ شاهی (من تبریز)	۱۳۰۸/۱۸۹۱
		بهار	۱۷ شاهی (من تبریز)	۱۳۰۹/۱۸۹۲
		تابستان پاییز	۱۱الی ۱۸ شاهی، ۳۰ شاهی، ۲۴ شاهی	۱۳۱۰/۱۸۹۳
تابستان زمستان	۱۲ شاهی (نرخ دولتی) ۱۶ شاهی (آزاد)، ۱۳/۴ (نرخ) دولتی ۱۸ شاهی (تمام نرخها به من تبریز می باشد)	بهار تابستان اواخر پاییز	۲۲ شاهی (نرخ دولتی)، ۲۴الی ۲۷ شاهی، ۲۸الی ۳۰ شاهی (من تبریز - آزاد) ۲۰ شاهی (من تبریز - نرخ دولتی)	۱۳۱۱/۱۸۹۴
زمستان	(نرخ نان) ۱۴ شاهی	تابستان پاییز	۳۰ شاهی (نان - من تبریز)، ۶ شاهی (من) تبریز	۱۳۱۲/۱۸۹۵
		بهار	۴۰ الی ۳۰ شاهی	۱۳۱۳/۱۸۹۶

۳-۲. تأثیر رویدادهای طبیعی بر تجارت اقلام کشاورزی

کتان خام: تجارت کتان خام منوط به عوامل طبیعی و غیرطبیعی بوده است. بر اساس آمارهای تجاری نمایندگی مقیم در بحران تولید کشاورزی مخصوصاً گندم در سالهای ۱۲۹۶/۱۸۷۹ و ۱۳۰۳/۱۸۸۶ به علت کاهش تولید (کاهش عرضه) کتان در جنوب، کاهش تجارت در سالهای ۱۲۹۸/۱۸۸۱ و ۱۳۰۳/۱۸۸۶ رخ داده است. (Administration Report, 2, 1880: 52) پس از سال ۱۳۰۳/۱۸۸۶ به صورت یک سال در میان صادرات، افزایش و سپس کاهش داشته است که تا سال ۱۳۰۷/۱۸۹۰ این روند ادامه دار بوده

است که نشانگر اشباع بازار در کشورهای مقصد صادرات کتان خام بوشهر و بندرعباس بوده است که این حکایت از تأثیر عامل تقاضا (بازار مقصد) در تجارت کتان خام دارد. همچنین پس از سال ۱۳۰۷/۱۸۹۰ تجارت کتان از رونق آنچنانی برخوردار نبوده که علت این امر با توجه به گزارش‌های نمایندگی‌های مقیم و آمار موجود: ۱. تقاضا برای کتان اصفهان در روسیه ۲. ملخ زدگی محصولات کشاورزی در جنوب ایران و شیراز بوده است (Administration Report, 4, 1895: 23). با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در مورد تجارت کتان خام و تأثیر عامل طبیعی (عرضه) در سال‌های ۱۲۹۶/۱۸۷۹ و ۱۳۰۳/۱۸۸۶ و تأثیر عامل غیرطبیعی (تقاضا) پس از سال ۱۳۰۳/۱۸۸۶ چنین به نظر می‌رسد که تأثیر عامل غیرطبیعی مثل اهمیت بازار مقصد چه در سال‌های پس از ۱۳۰۳/۱۸۸۶ و چه پس از سال ۱۳۰۷/۱۸۹۰ تعیین‌کننده‌تر از عامل طبیعی (عرضه) در بیست‌وسه سال تجارت کتان خام می‌باشد.

حبوبات: تراز تجارت حبوبات در بیست‌وسه سال مثبت بوده است که نشانگر این است که تجارت حبوبات مبتنی بر صادرات بوده است.^۷ تجارت حبوبات تأثیر زیادی از مسائل طبیعی پذیرفته است. بحران‌های کمبود بارش (کاهش عرضه) سال ۱۲۹۶/۱۸۷۹ و ۱۳۰۳/۱۸۸۶ کاملاً با کاهش صادرات حبوبات و افزایش واردات در آمار هم‌خوانی داشته است. سال‌های ۱۳۰۷/۱۸۹۰ و ۱۳۰۹/۱۸۹۲ و ۱۳۱۰/۱۸۹۳ نیز با بحران گرانی گندم (کاهش عرضه) هم‌خوانی دارد ولی در سال‌های ۱۳۰۸/۱۸۹۱ و ۱۳۱۲/۱۸۹۵ با وجود بدی محصول داخلی و افزایش قیمت آن، افزایش تجارت حبوبات رخ داده است که غیرقابل‌انتظار است. با توجه به گزارش‌های نمایندگی‌های مقیم در این سال‌ها قیمت‌های حبوبات در اروپا بالا بوده است- (Administration Report, 4, 1892-1896: 17) و با توجه به اینکه قیمت‌های داخلی نیز بالا بوده (به دلیل عرضه کم) ولی باین‌وجود، افزایش تجارت در بوشهر رخ داده است که نشان از سود بالای تجارت حبوبات داشته است و امکان تجارت حبوبات را با توجه به هزینه‌های حمل آن امکان‌پذیر کرده است. (تقاضا در بازارهای خارجی شدید بوده است) به همین علت با توجه به اینکه رویدادهای طبیعی بر تجارت حبوبات مؤثر بوده ولی در دو سال استثناء وجود دارد؛ یعنی در تجارت سال‌های ۱۳۰۸/۱۸۹۱ و ۱۳۱۲/۱۸۹۵ از این قاعده پیروی نمی‌کند.

تریاک: تجارت تریاک جنوب ایران به‌عنوان یک محصول کشاورزی اصولاً باید تابع: ۱. عمل‌آوری محصول کشاورزی (عرضه) و ۲. تقاضا بوده باشد. ولی بررسی تجارت

بیست و سه ساله تجارت تریاک حکومت هند بریتانیا حکایت از آن دارد که عمده عامل مؤثر بر تجارت تریاک عامل تقاضا در بازارهای خارجی بوده است. در سال‌هایی مثل سال ۱۲۹۶/۱۸۷۹ که کمبود گندم رخ داده و عمل‌آوری تولیدات کشاورزی از تعریف چندانی برخوردار نبوده بیشترین صادرات تریاک بوشهر در بیست و سه سال رخ داده است و شاید اقبال به کشت تریاک باعث پایین آمدن سطح زیر کشت گندم شده است. احمد سیف در کتاب ارزشمند اقتصاد ایران در قرن نوزده، تجاری شدن محصولات کشاورزی از قبیل کتان خام و تریاک را باعث قحطی و تورم اقلام دیگر کشاورزی مثل گندم، به دلیل به مازاد نرسیدن تولیدات و جایگزین شدن تریاک دانسته است؛ و مدعی تورم قیمت‌های محصولات کشاورزی مخصوصاً نان شده است ولی با توجه به جدول شماره سه مشخص است که در سال‌های پس از قحطی قیمت‌های گندم و نان با آهنگ تندی به حالت قبلی و شاید ارزان‌تر از قبل بازگشته است. چنین به نظر می‌رسد که تجارت تریاک کمترین تأثیر را از عوامل طبیعی مانند کمبود بارش داشته است.

وسمه: کاربرد و سمه در صنایع چاپ و رنگرزی پارچه‌های نخی بوده است. همچنین جزء اقلام آرایشی زنان دوره قاجار نیز محسوب می‌شده است. با این توضیح تجارت و سمه تابع مصرف داخلی و صنایع مربوط بوده است. به همین علت شاید بتوان گفت در سال‌هایی که واردات کالاهای کتانی منچستر از چنان تعریفی برخوردار نبوده (به بخش تجارت کالاهای کتانی رجوع شود) صنایع داخلی فعال‌تر شده و واردات و سمه افزایش داشته است. با بررسی آمار، بیشترین واردات در بیست و سه سال مربوط به سال ۱۲۹۶/۱۸۷۹ است همچنین در سال ۱۳۰۲/۱۸۸۵ نیز واردات نسبت به سال‌های قبل خود، افزایش داشته است در هر دو این سال‌ها مشکل تولید کشاورزی و گندم داشته‌ایم. از سال ۱۳۰۹/۱۸۹۲ به بعد نیز افزایش واردات و سمه صورت گرفته که نشانگر بهبود صنایع داخلی بوده است البته توجه به این نکته ضروری است که آهنگ افزایش واردات و سمه از آهنگ نوسانات ارزش نقره در این سال‌ها بیشتر بوده است (در جدول شماره چهار نوسان نقره در برابر پوند استرلینگ آمده است). شاید بتوان گفت در سال‌هایی که محصول گندم خوب بوده (قدرت خرید بالا بوده است) استفاده از لباس‌های وارداتی افزایش داشته است با توجه به اینکه استفاده از این لباس‌ها نمود طبقه اجتماعی مصرف‌کنندگان و بنیة مالی‌شان بوده است و در سال‌های کمبود و گرانی گندم گرایش به استفاده از کالاهای داخلی افزایش داشته است. با توجه به موارد فوق نمی‌توان به درستی حدس زد که

افزایش واردات و سمه در سال‌های پس از ۱۳۰۹/۱۸۹۲^۱. معلول بدی محصول گندم (افت قدرت خرید مردم)^۲. نوسان ارزش نقره (البته آهنگ واردات و سمه سریع‌تر به آهنگ نوسان نقره بوده)^۳. به وجود آمدن روحیه حمایت از امتعه وطنی بوده است.

۳-۳. تأثیر عوامل طبیعی بر تجارت اقلام مصرفی

چای: چای در دوره ناصری در ایران کشت نمی‌شده و کالای مصرفی بوده است (رد کرزن، ۱۳۸۰: ۶۶۶/۲). عمده واردات چای در بنادر عباس و بوشهر صورت گرفته است در تجارت بوشهر در سال‌های ۱۲۹۶/۱۸۷۹ و ۱۳۰۳/۱۸۸۶ (سال‌های افزایش قیمت گندم) واردات به کمترین مقدار رسیده است که حکایت از تأثیر گرانی گندم بر تجارت چای دارد. ولی پس از سال‌های ۱۳۰۴/۱۸۸۷ در بندرعباس و بوشهر افزایش چشمگیر تجارت چای رخ داده است که بی‌ارتباط با افزایش بازارهای داخلی^۴ و رقابت با بازارهای شمالی ایران (که بیشتر در دست روسیه بوده) نبوده است. به همین علت با توجه به وسعت بازار چای ایران نوسان نقره ظاهراً تأثیری چشمگیر در تجارت چای نداشته است. بر همین اساس به‌طور کلی تجارت چای در بعد محلی متأثر از عوامل طبیعی بوده ولی در سطح کشور تجارت چای تأثیرپذیری از رویدادهای طبیعی و همچنین نوسان نقره نداشته است.

مروارید: در گزارش‌ها نمایندگی‌های مقیم حکومت هند در سال‌هایی به بدی صید (غواصی) در دریای بحرین به دلیل وضعیت بد جوی اشاره رفته است. حتی در سال ۱۲۹۴/۱۸۷۷ وضعیت بد جوی علت از دست رفتن نصف فصل برداشت مروارید شده است (Administration Report, 1, 1878: 4) ولی با توجه به اینکه در منابع موجود فارسی کمتر به وضعیت جوی و وضعیت صید پرداخته شده است اطلاع از کم و کیف صید مروارید و تأثیرات آن در تجارت، متأسفانه قابل تبیین نمی‌باشد ولی با توجه به اینکه در دوره ناصری مروارید جزء اقلام باارزش بوده تجارت آن را می‌توان منوط به دو امر دانست: ۱. تقاضا و وضعیت بازارهای اروپایی (تجارت سال ۱۲۶۱/۱۸۸۳ Administration Report, 2, 1884: 38). ۲. مقدار صید که تحت تأثیر عوامل جوی بوده است (تجارت سال ۱۲۹۳/۱۸۷۶).

فراورده‌های کتان: تجارت کالاهای کتان همان‌طور که در خود گزارش‌های نمایندگی به‌صورت متعدد آمده ارتباط نزدیکی با مسئله کاهش قدرت خرید مردم (کاهش تقاضا) در اثر بدی محصول گندم و افزایش قیمت آن داشته است. همان‌طور که

در جدول یک و دو آمده و جزء حوادث طبیعی نیز ذکر شد در سال‌های ۱۲۹۶/۱۸۷۹ و ۱۳۰۳/۱۸۸۶ و ۱۳۰۸/۱۸۹۱ محصول گندم خوب نبوده و به همین علت افزایش قیمت گندم رخ داده است. در همین سال‌ها تجارت کالاهای کتان نیز با کاهش چشمگیر روبرو بوده است. البته در مورد تجارت سال ۱۲۹۶/۱۸۷۹ ذکر این نکته ضروری است که براساس گزارش‌های نمایندگی به خاطر واردات بی‌رویه در سال‌های قبل از ۱۲۹۳/۱۸۷۶، کالاهای کتان در بازارهای داخلی اشباع شده و به همین علت کاهش در تجارت سال‌های ۱۲۹۳/۱۸۷۶ و ۱۲۹۴/۱۸۷۷ رخ داده است؛ و پس از سال ۱۲۹۴/۱۸۷۷ افزایش تقاضا به علت کاهش تجارت سال‌های قبل به وجود آمده و متأثر از افزایش قیمت گندم نبوده و باعث افزایش تجارت در سال‌های ۱۲۹۵/۱۸۷۸ و ۱۲۹۶/۱۸۷۹ شده است ولی از سال ۱۲۹۶/۱۸۷۹ تا ۱۲۹۸/۱۸۸۱ کاهش چشمگیر تجارت رخ داده که متأثر از کاهش قدرت خرید در پی گرانی قیمت گندم بوده است. در مورد آمار تجارت کالاهای کتان پس از سال ۱۳۰۸/۱۸۹۱ نیز روند افزایشی تجارت رخ داده است ولی نباید از نظر دور داشت که در سال‌های پس از ۱۳۰۸/۱۸۹۱ روند نوسان ارزش نقره در برابر پوند استرلینگ آغاز شده و در سال‌های بعد این نوسان تشدید شده است. همان‌طور که در جدول چهار آمده با احتساب افت ارزش نقره، حجم واقعی کالاهای کتان وارد شده پس از سال ۱۳۰۸/۱۸۹۱ برخلاف آمار کاهش داشته است. به همین علت پس از سال‌های ۱۳۰۸/۱۸۹۱ که بحران ملخ زدگی محصولات کشاورزی و گندم در جنوب ایران شروع شده است و افزایش قیمت گندم اتفاق افتاده حجم تجارت محصولات کتان نیز کاهش داشته است و به حجم قبل سال ۱۳۰۷/۱۸۹۰ رسیده است؛ که علت این کاهش تجارت، هم‌زمانی دو رویداد داخلی و خارجی بوده است (گرانی گندم و کاهش ارزش نقره)؛ بنابراین در سه رویداد طبیعی رخ داده (در سال‌های ۱۲۹۶/۱۸۷۹، ۱۳۰۳/۱۸۸۶، پس از ۱۳۰۸/۱۸۹۱) و اخلاص در تولیدات کشاورزی، تجارت کالاهای کتان تحت تأثیر واقع شده است.

جدول ۴- برابری ارزش نقره با پوند استرلینگ ^۱ (قیمت‌های آخر فصل هر سال میلادی) (Administration Report, vol 1-4, 1986)							
صادرات حبوبات بوشهر با احتساب نوسان نقره	صادرات حبوبات بوشهر	واردات کالاهای کتانی بوشهر با احتساب نوسان نقره	واردات کالاهای کتانی بوشهر	درصد نوسان نقره	نرخ پوند استرلینگ به قران	سال	ردیف

۸۴۱۷۴۰	روپیه	۶۱۵۱۲۰۰	روپیه	۳۶ قران	۱۳۰۶/۱۸۸۹	۱					
۲۸۹۸۶۵	روپیه	۲۸۹۷۲۰	روپیه	۱۰۰۳۴۰۱۰	روپیه	۹۵۵۶۲۰۰	روپیه	۵٪ افزایش ارزش نقره نسبت به سال ۱۸۸۹	۳۴ قران	۱۳۰۷/۱۸۹۰	۲
۹۱۷۹۰۷	روپیه	۹۷۱۳۳۰	روپیه	۱۰۶۸۹۸۴۰	روپیه	۱۱۳۱۲۰۰۰	روپیه	۵/۵٪ کاهش نسبت به سال ۱۸۸۹	۳۸ قران	۱۳۰۸/۱۸۹۱	۳
۱۱۶۸۹۲	روپیه	۱۳۲۵۳۰	روپیه	۸۸۷۶۰۳۴	روپیه	۱۰۰۶۳۵۳۰	روپیه	۱۱/۸٪ کاهش نسبت به سال ۱۸۸۹	۴۰/۵ قران	۱۳۰۹/۱۸۹۲	۴
۱۹۵۱۸	روپیه	۲۵۴۸۰	روپیه	۵۸۷۲۴۸۶	روپیه	۷۶۶۶۴۳۰	روپیه	۲۳/۴٪ کاهش نسبت به سال ۱۸۸۹	۴۷ قران	۱۳۱۰/۱۸۹۳	۵
۲۵۶۹۹۷	روپیه	۴۰۶۶۴۰	روپیه	۶۷۴۵۵۳۹	روپیه	۱۰۶۷۳۳۲۰	روپیه	۳۶/۸٪ کاهش نسبت به سال ۱۸۸۹	۵۷ قران	۱۳۱۱/۱۸۹۴	۶
۸۷۳۵۶۱	روپیه	۱۲۹۸۰۱۰	روپیه	۷۶۷۰۵۸۵	روپیه	۱۱۳۹۷۶۰۰	روپیه	۳۲/۷٪ کاهش نسبت به سال ۱۸۸۹	۵۳/۵ قران	۱۳۱۲/۱۸۹۵	۷

سکه: اصولاً باید صادرات و واردات سکه جزء مسائل پولی در نظر گرفته شود چون مبادلات سکه در راستای پرداخت پول در قبال سفارش‌ها و خرید کالا در کشورهای دیگر بوده است. ولی چون در آمار نمایندگی مقیم، جزء آمار تجارتي ذکر گردیده به همین علت جزء اقلام تجارتي دسته‌بندی شده است. با توجه به تراز منفی تجاری بنادر ایرانی در اکثر سال‌ها (بحرین از این قاعده پیروی نمی‌کند) باید صادرات سکه بالا بوده باشد که در بندری مثل لنگه که بیشتر عملکرد تجاری صادرات مجدد داشته است واردات سکه بیشتر صورت گرفته و در بندری مثل بوشهر که به دلیل ارتباط با مناطق مرکزی ایران از ارتباطات پس‌کرانه‌ای خوبی برخوردار بوده صادرات سکه بیشتر بوده است یعنی تجار برای خرید کالا و واردات، انتقال پول به هندوستان انجام می‌داده‌اند.

مواد قندی: با توجه به اینکه در تجارت مواد قندی شرکت‌های اروپایی دخیل بوده‌اند به همین علت عوامل مؤثر بر تجارت مواد قندی در بیست‌وسه سال را می‌توان براساس رویدادهای زیر تقسیم کرد:

۱. سیاست روسیه تزاری در اعمال تعرفه بر ترانزیت کالاهای اروپایی که مؤثر در بازار شمال کشور بوده است.

۲. رقابت شرکت‌های خارجی مثل شرکت‌های فرانسوی و روسی و انگلیسی

۳. بسته یا باز بودن راه‌های ارتباطی داخل و خارج ایران: مثل جنگ روسیه و عثمانی در ۱۲۹۵/۱۸۷۷ و یا قرنطینه در مرزهای شمالی کشور

۴. هم سوئی با تحولات طبیعی مثل گرانی قیمت گندم (البته با دو سال تأخیر در آمار قابل توجه است).

مواد فلزی: عمده تجارت مواد فلزی مربوط به واردات در بوشهر بوده است. در بررسی تجارت بیست‌وسه سال مواد فلزی، عوامل طبیعی از قبیل کاهش قدرت خرید متعاقب قحطی و محصول بد گندم و بالا بودن نرخ کرایه حمل به دلیل مرگ‌ومیر قاطر و چهارپایان مخصوصاً پس از سال‌های ۱۳۱۰/۱۸۹۳ در آمار مشهود و در خود گزارش‌ها هم اشاره شده است (Administration Report, 4, 1894; 23). ولی با توجه به آمار نمی‌توان تعیین‌کنندگی عوامل طبیعی را در روند تجارت مواد فلزی قطعی دانست. طبق آنچه در ضمیمه آمار نمایندگی مقیم آمده عوامل خارجی از قبیل تشکیل سندیکای مواد فلزی و مس در فرانسه و یا سقوط آن در تجارت مواد فلزی دخیل بوده است (Administration Report, 3, 1889&1890: 27) همچنین نوسان و افت ارزش نقره نیز در سال‌های پس از ۱۳۰۷/۱۸۹۰ در گزارش‌ها منعکس شده است که خود باعث کاهش قدرت خرید شده است. از همین رو تجارت مواد فلزی متأثر از عوامل طبیعی داخلی و خارجی بوده است.

کالاهای پشمی: تجارت کالاهای پشمی مرکب از شال، عبا، ماهوت، قالی و قالیچه بوده است. پس از سال ۱۳۰۶/۱۸۸۹ در بندرعباس و سال ۱۳۰۸/۱۸۹۱ در بوشهر، افزایش چشمگیر صادرات فرش باعث تراز مثبت تجاری در تجارت کالاهای پشمی بوشهر و بندرعباس گردیده است. البته تجارت بندرعباس دارای تراز مثبت قبل از این تاریخ نیز بوده ولی پس از سال ۱۳۰۶/۱۸۸۹ افزایش چشمگیر صادرات در تجارت بندرعباس رخ داده است. بیشتر چنین به نظر می‌رسد که وجود تقاضا در مصر سوریه و اروپا برای فرش ایران که توسط شرکت‌های اروپایی معرفی شده بود (Administration Report, 4, 1894: 23) بدون توجه به مسائل طبیعی عاملی تعیین‌کننده در تجارت کالاهای پشمی می‌باشد. البته در سال‌های ۱۲۹۴/۱۸۷۷ و ۱۲۹۵/۱۸۷۸ واردات کالاهای پشمی بیشتر بوده است که ظاهراً باید مرتبط با واردات شال از هند بوده که احتمالاً متأثر از قدرت خرید مردم بوده است.

۴. نتیجه

توسعه نیافتگی کشور در دوره ناصری و نبود زیرساخت‌های لازم در ایران، نقش و تأثیر رویدادهای طبیعی در مقوله‌های جمعیت، اقتصاد و امنیت را بسیار پررنگ می‌کند. کاهش نزولات جوی و به تبع آن کاهش تولید گندم از تأثیر بر نان شب مردم تا کرایه حمل‌ونقل و قدرت خرید مردم نقش داشته است. این تأثیر تا حدی بوده که تجارت حکومت هند بریتانیا و مخصوصاً تجارت کالاهای کتان را متأثر نموده است. تأخیر در ارسال قشون و ساخلوهای مرزی و چندین بار فسخ مسافرت ناصرالدین شاه به جنوب ایران همه تأثیرپذیر از کاهش تولید گندم بوده است. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در این پژوهش نقش عوامل طبیعی (کاهش بارش و بحران ملخ زدگی) در تجارت کالاهای کشاورزی و کالاهای مصرفی نقشی پررنگ و مهم داشته است. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در بخش‌های پیشین می‌توان خلاصه‌ای از مباحث را در جدول پنج مشاهده نمود.

ردیف	اقلام	مقدار تجارت در ۲۳ سال	عوامل طبیعی از جمله کمبود گندم	عوامل دیگر
۱	مروارید	٪۱۹/۵۹	*	*
۲	کالاهای کتان	٪۱۸/۸۸	*	
۳	سکه	٪۱۴/۸۷		
۳	تریاک	٪۸/۹۷		*
۴	حبوبات	٪۶/۲۱	*	
۵	مواد قندی	٪۲/۷۴	*	*
۶	مواد فلزی	٪۲/۳۶	*	*
۷	چای	٪۲/۱۳	*	*
۸	کالاهای پشمی	٪۱/۹۴		*
۹	کتان خام	٪۱/۹۶		*
۱۰	وسمه	٪۱/۴۶	*	
۱۱	مجموع	٪۸۱/۱۱		

با توجه به بررسی‌هایی که در مورد کالاهای تجاری و تجارت تبیین گردید می‌توان نتایج زیر را با توجه به جدول پنج ارائه نمود:

تجارت فرآورده‌های کتان و حبوبات و وسمه متأثر از رویدادهای طبیعی بوده چون که میزان تولید گندم تأثیرگذار بر این قبیل کالاها بوده است. در این میان تجارت تریاک و کالاهای پشمی کمتر تحت تأثیر رویدادهای طبیعی قرار داشته است. مروارید، مواد قندی، مواد فلزی، چای در بررسی تجارت بیست‌وسه سال حکومت هند بریتانیا از هر دو عامل طبیعی و غیرطبیعی تأثیر پذیرفته است. با توجه به گفته‌های قبل و جدول

پنج با احتساب سکه به عنوان جزئی از ارقام تجارتي: ۱۲/۸۷٪ از تجارت بیست و سه سال حکومت هند بریتانیا به عوامل غیرطبیعی مثل عامل تقاضا و رویدادهای سیاسی و... وابسته بوده است. ۲۶/۵۵٪ ارقام موردبررسی وابسته به عوامل طبیعی صرف، مخصوصاً بارش‌های آسمانی و کمبود گندم بوده است. ۲۶/۸۲٪ از ارقام نیز از هر دو عامل طبیعی و غیرطبیعی تأثیر پذیرفته است. اگر مبادلات سکه را از لیست ارقام تجاری حذف کنیم این نتایج به صورت: ۱۵/۱۲٪ تجارت بیست و سه سال وابسته به عوامل غیرطبیعی و ۳۱/۱۹٪ تجارت وابسته به عوامل طبیعی و ۳۱/۵۰٪ تجارت بیست و سه سال از هر دو عامل طبیعی و غیرطبیعی تأثیر پذیرفته است. با توجه به آنچه گفته شد چنین به نظر می‌رسد عوامل طبیعی تأثیر تعیین‌کننده‌ای در تجارت بیست و سه سال حکومت هند بریتانیا در خلیج فارس داشته است. بر همین اساس است که در گذشته اخبار بارش همیشه همراه با عباراتی مانند اطمینان و وسعت رزق و فراوانی بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته در مورد تجارت و اقتصاد ایران از این آمار بسیار کم استفاده شده، و در صورت استفاده به نقل موردی از آن اکتفا شده است. در سفرنامه‌های خارجی نیز، آمارهای ارائه شده در سفرنامه فوروکووا مربوط به سال ۱۲۹۵/۱۸۷۸ منطبق با آمارهای نمایندگی مقیم است. آمار مربوط به صادرات هندوستان به بنادر ایرانی در کتاب لرد کرزن مربوط به سال ۱۳۰۶/۱۸۸۹ نیز هم‌خوانی نزدیکی با آمار نمایندگی‌های مقیم دارد.

2. Administration Report of the Persian gulf Political Residency & Muskat Political Agency in 1873-1879, Buckinghamshire, Archive Edition, vol.1, 1986.

Administration Report of the Persian gulf Political Residency & Muskat Political Agency in 1879-1883, Buckinghamshire, Archive Edition, vol.2, 1986.

Administration Report of the Persian gulf Political Residency & Muskat Political Agency in 1883-1890, Buckinghamshire, Archive Edition, vol.3, 1986.

Administration Report of the Persian gulf Political Residency & Muskat Political Agency in 1890-1899, Buckinghamshire, Archive Edition, vol.4, 1986.

۳. البته لازم به ذکر است که اغلاط چاپی در این آمار تا حدودی زیاد بوده است و نویسنده با مقایسه آمارهای سال قبل و بعد و یا با مقابله مجموع ستون‌های عمودی و افقی توانسته تا حدی اغلاط چاپی را اصلاح کند البته مثل سال ۱۲۹۹/۱۸۸۲ آمار مربوط به لنگه کلاً اشتباه بوده است و به صورت اشتباه، آمار سال ۱۲۹۸/۱۸۸۱ در جدول سال ۱۲۹۹/۱۸۸۲ چاپ شده است که این اشتباه چاپی در هر دو چاپ ۱۸۸۳ و ۱۹۸۶ تکرار شده است.

۴. تنها پژوهشی که از این آمار و اسناد استفاده نموده است مربوط به رساله دکترای مریم شیپری در رابطه با تأثیر کانال سوئز بر تجارت خلیج فارس بوده است که بیشتر از جنبه آمار وزنی و کشتیرانی در خلیج فارس موردتوجه بوده است.

۵. به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

در رابطه با تأثیر نزولات جوی و تغییرات آب و هوایی در بیماری‌ها در منابع این چنین آمده است: «بارندگی خوب در این مملکت (فارس) شده است مخصوصاً روز ۲۵ از صبح تا ظهر برف و باران آمده درد گلو که سابقاً خیلی شدت داشت از پنجم محرم به بعد به کلی رفع شده است.» (روزنامه ایران، شماره ۳۱۰، غره صفر ۱۲۹۴)

- «الحمدالله باران خوبی آمده خیلی باعث اطمینان قلب مردم شده است، احتمال کلی می‌رود که بعد از این باران به کلی این جزئی ناخوشی (وبا) هم رفع گردد» (سیرجانی، ۱۳۶۲: ۴۱۸) همچنین در سال ۱۲۶۹ گزارش بارش تگرگی از دشتی تا بندر کنگان آمده که باعث هلاک و تلف شدن گاو و گوسفند و شتر و اسب شده و ظاهراً یک زن نیز در اثر همین تگرگ فوت شده است (وقایع اتفاقیه، نمره ۱۲۲، بیست و چهارم شعبان ۱۲۶۹).
۶. قحطی ۱۸۶۱/۱۲۷۷ در تهران و قحطی سال ۱۸۶۷/۱۲۸۳ و ۱۸۸۵/۱۳۰۲ در شیراز باعث ایجاد شورش مردم با مشارکت زنان شد. نگاه کنید به: عباس امانت، ۱۳۸۴: ۴۹۹؛ فسایی میرزا حسن، ۱۳۶۷: ۸۲۹/۱؛ سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۱۲۱
۷. پولاک صادرات گندم در سال‌های پرحاصل را هر خروار بین ۱/۲ تا ۴/۵ دوکات هلندی ذکر نموده است (پولاک، یاکوب ادوارد، ۱۳۶۸: ۳۵۸).
۸. در منابعی که برای تهیه این جدول استفاده شده است در کنار قیمت‌ها، بعضاً محل واحد اندازه‌گیری (من) قید نگردیده که در این جدول نیز بدون ذکر محل واحد اندازه‌گیری (من) آمده است. لازم به ذکر است من تبریز برابر ۶۴۰ مثقال و من شیراز یا همان من نه عباسی برابر یک من و پنج سیر تبریز می‌باشد (۷۲۰ مثقال). برای آشنایی و تطبیق اوزان و مسکوکات بنگرید به: صفی نژاد جواد، ۱۳۸۷: ۱۰۰؛ رنه دالمانی هانری، ۱۳۳۵: ۱۱۱؛ پورشافعی مجید، ۱۳۸۵: ۱۳۹
۹. چای بندرعباس در سال ۱۳۰۶ / ۱۸۸۹ از طریق مشهد به مقصد خیره و بخارا ترانزیت می‌شده است (کرزن جرج، ۱۳۸۰: ۶۷۹/۲).
۱۰. البته نرخ‌هایی که در جدول آمده تفاوت‌هایی در بعضی از سال‌ها با آمار کتاب چارلز عیسوی داشته است ولی آمار مربوط به کتاب عیسوی در این سال‌ها مربوط به شهرهای رشت و تبریز می‌باشد و نرخ‌های شهرها و بنادر جنوب ایران ذکر نگردیده است (عیسوی چارلز، ۱۳۶۲: ۵۳۷).

منابع

- امانت، عباس، *قبله عالم ناصرالدین‌شاه قاجار و پادشاهی ایران*، ترجمه حسن کامشاد، تهران، کارنامه ۱۳۸۴.
- پورشافعی، مجید، *اقتصاد کوچک*، تهران، گام نو، ۱۳۸۵.
- پولاک، یاکوب ادوارد، *ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۸.
- رنه دالمانی، هانری، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران، امیرکبیر و ابن‌سینا، ۱۳۳۵.
- سعیدی، سیرجانی، *وقایع اتفاقیه مجموعه گزارش‌های خفیه نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۲ قمری*، تهران، نوین، ۱۳۶۲.
- سیف، احمد، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، تهران، چشمه، ۱۳۷۳.
- صفی‌نژاد، جواد، *کوششی در آموزش خط سیاق*، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷.
- عیسوی، چارلز، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۶۲.
- فسایی، میرزا حسن، *فارسنامه ناصری*، تصحیح منصور رستگارفسایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.

فوروکووا، نوبویوشی، *سفرنامه*، ترجمه هاشم رجبزاده و ائورا کینجی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۴.

لرد کرزن جرج، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰.
نظام السلطنه مافی حسین قلی خان، *خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی*، به کوشش منصوره اتحادیه، معصومه مافی، سیروس سعدوندیان، حمید رام پیشه، تهران، تاریخ ایران، ۱۳۶۲.

روزنامه وقایع اتفاقیه، سایر ولایات، فارس، شماره ۱۲۲، ۲۴ شعبان ۱۲۶۹.
روزنامه ایران، شماره‌های ۱۷۹، ۳۱۰، ۴۵۸، ۴۷۲، ۴۸۰، ۴۸۷، ۵۱۷، ۵۲۹، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۶۰، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۷۴، ۵۸۱، ۵۸۳، ۵۸۵، ۵۹۳، ۵۹۵، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۱۳، ۶۳۸، ۶۵۷، ۶۹۹، ۷۰۴، ۷۲۶، ۷۳۱، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۲، ۸۶۷، ۸۷۴.

Administration Report of the Persian gulf Political Residency & Muskat Political Agency, Buckinghamshire, Archive Edition, 1986, vols.1-4.

J.A. Saldanha, The PersianGulf Precis, London, Archive Edition, 1986.